

Ο ΤΣΟΥΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ

Λημοσιεύω κατωτέρω ανέκδοτον κρητικὸν λαϊκὸν ποίημα, ἠρκούντως παλαιόν, ἀναφερόμενον εἰς ἱστορικὸν συμβάν τῶν χρόνων τῆς δουλείας, ἐνδιαφέρον τὴν ἱστορίαν, τὴν λαογραφίαν καὶ τὴν ἔρευναν τῆς δημώδους ποιήσεως τῆς Κρήτης. Ὁ χαρακτήρ τοῦ ποιήματος εἶναι ὁ τοῦ αὐτοσχεδίου ἐπικοσατυρικοῦ στιχουργήματος: σατυρίζει ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ κρεουργηθέντος γενίτσαρου Τσοῦλη τὸν τύραννον, τοῦ ὁποίου ἡ θρασύτης εὐρίσκει τέλος τὴν πρέπουσαν τιμωρίαν.

Ὁ ποιητὴς παραμένει ἄγνωστος: πιθανῶς ἐστιχουργήθη ὑπὸ πλειόνων ἀπλοϊκῶν καὶ ἀγραμμάτων ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Ἡ ποιητικὴ διάθεσις, καὶ μάλιστα ἡ σατυρική, εἶναι, ὡς γνωστόν, διάχυτος ἀνὰ τὴν κρητικὴν ὑπαιθρον. Δυστυχῶς τὸ ποίημα δὲν διεσώθη ἀλώβητον καὶ τὰ λείψανά του μετὰ κόπου κατὰ καιροὺς περισυνέλεξα (1904, 1910 καὶ 1947) ἐκ στόματος γερόντων τινῶν καὶ κατὰ τὸ δυνατόν συνηρομολόγησα. Τὰς σημαντικωτέρας τῶν παραλλαγῶν διαμνημονεύω κατωτέρω εἰς ὑποσημειώσεις. Ἴσως μετὰ τὴν δημοσίευσιν δυνηθοῦν καὶ ἄλλοι νὰ περισυλλέξουν ἄλλα τμήματα τούτου.

Ἡ ῥίμα τοῦ ποιήματος, τοῦ ὁποίου περισυνέλεξα 84 στίχους, εἶναι κατὰ δίστιχα, οἱ στίχοι ὀκτασύλλαβοι, τὸ δὲ μέτρον τροχαϊκὸν δίμετρον, ἀσύνηθες διὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, καθ' οὓς ἀπολύτως δεσπύζει ὁ δεκαπεντασύλλαβος.

Τὴν διήγησιν τοῦ «σκότωμοῦ τοῦ Τσοῦλη» ἤκουσα τὸ πρῶτον τὸ ἔτος 1904 ἀπὸ τὴν γραῖαν, ἐνενηκόντούτιδα τότε, κεραμάνναν μου (ἐκ πατρὸς μάμμην) Μαρίαν Μιχέλη Ἀλέξη, Βλαχοποῦλαν τὸ γένος, ἡ ὁποία καὶ ἄλλας ἱστορίας τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων καὶ τοῦ «καταραμένου καιροῦ τῆς Γενιτσαριᾶς» μοὶ ἐδιηγείτο εἰς τὸ χωρίον Ἐξω Ποτάμους τοῦ Λασιθίου. Ἡ διήγησις περιεστρέφετο εἰς τὴν ἕξ αἰτίας τοῦ φόνου τοῦ Τσοῦλη δῖωξιν τῆς οἰκογενείας τοῦ πενθεροῦ της Παπα Νικολάκη Ἀλέξη, κατοίκου τοῦ χωρίου Μαγουλά Λασιθίου¹. Διὰ δευτέραν φορὰν καὶ μὲ νέας λεπτομερείας ἤκουσα τὴν διή-

¹) Ἡ καταγωγή του ἦτο ἐκ τοῦ χ. Μαρμακέτο Λασιθίου, κατῴκει ὁμως εἰς τὸ χ. Μαγουλά, ὅπου ὑπηρέτει ὡς γραμματεὺς τοῦ ἐπιβοήτου Χασάν Χανιᾶλη. Ἡ οἰκογένειά του ὑπῆρξε πολυμελής (ἔσχε 9 υἱοὺς καὶ 5 θυγατέρας) καὶ τὰ μέλη της ὑπέστησαν ἀπηνή διωγμόν: δύο υἱοὶ ἐφονεύθησαν, οἱ δὲ λοιποὶ διεσκορπίσθησαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Κρήτης, τινὲς μάλιστα μετονομασθέντες πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ διωγμοῦ. Ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ τῆς οἰκογενείας, ὡς καὶ τὸ μικρότερον τῶν τέκνων εἶχον ἐν τῷ μεταξύ ἀποθάνει σχεδὸν συγχρόνως κατὰ τὴν πανώλην τοῦ 1818, ἐν ἔτος μετὰ τὸν φόνον τοῦ Τσοῦλη.

γησιν τοῦ φόνου διερχόμενος τὸ 1905, δεκαοκταέτης τότε, τὴν στενὴν πρὸς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου διάβασιν²⁾, τὴν γνωστὴν πάλαι ὡς τὸ Σελί τῆς Χορτασᾶς, κατὰ τὸν χώρον ἔνθα ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς καὶ κατὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν τῆς ἡμιονικῆς ὁδοῦ, ἀπόκειται μέγας «τρόχαλος» λίθων, γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα «τοῦ Τσοῦλη τὸ μνημα»³⁾. Οἱ συνοδοί μου, ὁ ἀγωγιότης καὶ εἷς τυχαῖος συνοδοιπόρος, συνώδευσαν τὴν ἱστορίαν των μὲ τὴν σύστασιν νὰ προσθέσω καὶ

²⁾ Εἶναι γνωστὸν, ὅτι τὸ «θεόκτιστον φρούριον» τοῦ Λασιθίου πανταχόθεν ὑπὸ ὀρέων περικλειστον εἶναι προσιτὸν μόνον διὰ στενῶν διαβάσεων (πόρων καλουμένων), πρὸς τὰς ὁποίας φέρουν, ἀναρριχώμενοι ἀποκρήμνους κλιτύς, δύσβατοι ὁδοί. Αἱ πύλαι αὗται εἶναι: α) ἡ τῶν Ποτάμων ἢ Πατέρα Σελλιά, δι' ἧς διέρχεται ἐκ τῶν ΒΑ ἢ ἀμαξιτῆ ὁδός, β) ἡ τῆς Ἀμπέλου, δι' ἧς διέρχεται ἡ δευτέρα, ἐκ Β, ὑπὸ κατασκευὴν ἀμαξιτῆ ὁδός, γ) ἡ τῆς Χορτασᾶς, ἡ μετονομασθεῖσα εἰς Τσοῦλη Μνημα, ὅθεν διέρχεται ἡ ἀπὸ Καστελλίου διὰ τοῦ Ξειδᾶ καὶ Κασταμονίτσας ἡμιονικῆ ὁδός ἐκ ΒΔ, ἀφοῦ ἀναρριχηθῆ τοὺς κατὰ τὴν κλιτὺν καὶ τὴν θέσιν Φλέγες «ἀνέγυρρος» ἢ «βόλιτες», δ) ἡ τοῦ Κλώρου ἢ Σελλί τοῦ Σταυροῦ, δι' ἧς διέρχεται ἐκ τῶν Δ ἢ ἐκ τῆς Ἐμπάρου ἀνερχομένη ἡμιονικῆ, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπισκευασθεῖσα, ὁδός, ε) ἡ τῆς Ἀλέξαινας, δι' ἧς διέρχεται ἡ ἐκ Ν ἐπίσης ἡμιονικῆ ἐκ Μαλλῶν ἢ ἐκ Κριτσᾶς φέρουσα διὰ τοῦ ὄροπέδιου Καθαροῦ ὁδός, στ) ἡ τοῦ Μέσα Λασίθι, δι' ἧς ἡ ἀπὸ ΝΑ διὰ τοῦ ὄροπέδιου τῆς Ἀλόειδας ἡμιονικῆ ὁδός. Ἄλλαι διαβάσεις, (ἡ τῆς Καρᾶς τὸ Πηγᾶδι, ἡ τοῦ Ἀφέντη, αἱ διὰ τῶν θέσεων Ζάρωμα, Νήσιμο καὶ Ἀσφεντάμοι) εἶναι ἀπλαῖ δύσβατοι ἀτραποί. Πρὸς τὰς ἕξ ταύτας λοιπὸν καὶ τινα τῶν τελευταίων θὰ ἀντεστοίχουν αἱ ἐν τῇ ἀνεκδότῳ ἐκθέσει τοῦ προβλεπτοῦ Leonardo Quirini (1596)—θὰ δημοσιευθῆ προσεχῶς ὑπὸ Στέργιου Σπανίκη—ἐπὶ ingressi strettissimi, τὰς ὁποίας μνημονεύει μὲ παρεφθαρμένα ὀνόματα, προσθέτων ὅτι οὐδέποτε ἐπισκευάζονται αἱ διὰ τούτων δίοδοι διότι εἶναι luoghi grebanosi et inaccessibili. Τὰ ἀνωτέρω καθιστῶσιν εὐθὺς κατανοητόν, διατὶ τὸ Λασίθι ἀείποτε ἐθεωρήθη δυσπρόρθητον φρούριον, δυνάμενον νὰ φρουρηθῆ δι' ἐλαχίστων δυνάμεων, καὶ ἐχρησιμοποιήθη κατὰ καιροὺς ὡς καταφύγιον καὶ ὀχυρῆσιν τῶν ἐπαναστατῶν καὶ γενικῶς τοῦ ἀμυνομένου ἐπιχωρίου στοιχείου, κατὰ τὴν παλαιότεραν δωρικὴν περίοδον, ἀλλ' ἰδίως κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν καὶ τὴν τουρκοκρατίαν. Οἱ Τοῦρκοι μόνον δις κατῴρθωσαν νὰ πατήσουν τὸ Λασίθι, τὴν 25ην Ἰανουαρίου τοῦ 1823 δι' Ἀλέξαινας—βλ. Κριτοβουλίδου, Ἀπομνημονεύματα, 213 καὶ 216—καὶ τὴν 22αν Μαΐου τοῦ 1867 διὰ Καρᾶς Πηγᾶδι—αὐτόθι, 193 καὶ 212 καὶ Π. Κριάρη, Ἱστορία Κρήτης Γ', 413.

³⁾ Σέλλες καὶ Σελλιά καὶ σήμερον καλοῦνται οἱ μεταξὺ κορυφῶν δειράδες ἢ αὐχένες, διὰ τὸ σχῆμά των. Χορτασᾶ—οὕτως ἤδη ἀπὸ τῆς Ἐνετοκρατίας καλουμένη—βλ. εἰς τὸν χειρόγραφον ἄτλαντα τοῦ Fr. Basilicata (1614), τὸν ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου, πίν. 101: Cortasa, καὶ εἰς τὸν ἄτλαντα Boschini (1651), πίν. 1: Cortassa—καλεῖται καὶ σήμερον μικρὰ κοιλάς, κατωφερικὴ πρὸς νότον, στενὴ καὶ περικλειστος, διήκουσα ἀπὸ τὸ ὁμώνυμον Σελλί (σημ. Τσοῦλη Μνημα) μέχρι τοῦ Χώνου τοῦ ὄροπέδιου, ἀποτελοῦσα οἶονεὶ τὸ προαύλιον τοῦ Λασιθίου καὶ κατὰ τοῦτο ἐνθυμί-

ἐγὼ τὸν λίθον μου εἰς τὸν τρόχαλον τοῦ ἀναθέματος μετὰ τὴν κατάραν «ἐπὶ τὰ πᾶνε ὅλοι οἱ Τοῦρκοι». Ἐνθυμοῦμαι ὅτι μετὰ δυσκολίας ἀνεύρομεν ἀνὰ μίαν ἕκαστος πέτραν διὰ νὰ τὴν προσθέσωμεν εἰς τὸν σωρόν, διότι οἱ ἐκεῖθεν ἐπὶ 88 ἔτη ἀπὸ τοῦ φόνου τοῦ Τσούλη διαβαίνοντες χριστιανοὶ εἶχον ἐξαντλήσει τοὺς ἐλευθέρους λίθους τῆς περιοχῆς. Ὁ σωρὸς τοῦ ἀναθέματος εὐρίσκετο τότε (1905) πεντήκοντα μέτρα νοτίως τῆς ὁδοῦ. Νέα ὕμωσ χάραξις κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς (1913) ἔφερε ταύτην ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ «μνήματος». Ἀλλὰ καὶ ὁ τρόχαλος ὑπέστη ἔκτοτε μεταβολὴν: κατὰ τὰς ἐκείστοτε ἐπισκευὰς τῆς ὁδοῦ⁴ οἱ ἐργολάβοι ἐχρησιμοποίησαν ὡς πρόχειρον ὑλικὸν τοὺς λίθους τοῦ ἀναθέματος, μάλιστα πρὸς κατασκευὴν ὑψηλοῦ ἀντερειατικοῦ τῆς ὁδοῦ τοίχου, οὕτω δὲ ὁ σωρὸς ἔχασε μέγα μέρος τοῦ σημαντικοῦ ἕως τότε ὄγκου του. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἔθιμον τοῦ ἀναθέματος ἐξακολουθεῖ ἐπιβιοῦν, ὁ τρόχαλος βαίνει καὶ πάλιν ὀσημέραι αὐξανόμενος. Ἐπίσημος τελετὴ ἀναθέματος⁵ δὲν φαίνεται νὰ ἐγένετο ποτὲ ἐπὶ τόπου: ἀπλῶς οἱ

ζουσα τὸ ὀμηρικὸν (Λ 774, Ω 640) «αὐλὴν χόρτου». Χορταρὰ ἢ χορτασὰ εἶναι ἐν Κρήτῃ τόπος βρίθων χόρτου διὰ βοσκήν. Ὁ αὐχὴν (τὸ Σελλί) τῆς Χορτασᾶς εἶναι εὐρύς, μὲ κατεύθυνσιν ἐξ Α πρὸς Δ μεταξὺ τῶν κορυφῶν Λουλουδάκι, Λασιδίων καὶ Σκλώπας. Τὸ ἀνατολ. ἄκρον του καλεῖται Ἀ σ φ ε ν τ α μ ὀ λ α κ κ ο ς (ἀπὸ τοὺς ποτε φουμένους ἐκεῖ ἀσφενδάμνους). Ἡ βορεία τοῦ αὐχένου κλιτὺς ἔχει σημαντικὴν ἀμυντικὴν ἰσχύν, δι' ἣν πάντοτε κατεῖχτο κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ διαβάσεις τῆς βορείου πλευρᾶς (μάχαι 25-9-1822, 23-5-1841, 23-5-1867 καὶ 16-10-1868). Παρὰ τὸ ἄναντες αὐτῆς, λόγῳ τοῦ ὅτι προσεφέρετο, ὡς πλησιάζουσα πρὸς τὴν ἐπαρχίαν Πεδιάδος καὶ ἐστραμμένη πρὸς τὸ Κάστρον, μᾶλλον ἢ αἱ λοιπαὶ διαβάσεις, ἐπροτιμᾶτο. Ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν διείσδυσιν ἀτάκτων Τούρκων ἀπὸ τῆς Καρᾶς τὸ Πηγάδι κατὰ τὸ 1867 (βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 2) καὶ τὴν συνεπείᾳ ταύτης ὑποχώρησιν τῶν Κρητῶν ἐπαναστατῶν ἐκ τοῦ αὐχένου, εἰσέβαλε τὸ κύριον μέρος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τὸ ἐπικουρικὸν σῶμα ὑπὸ τὸν Ἰσμαήλ Φερῆκ Πασᾶν εἰς τὸ ὄροπέδιον καὶ μετὰ ταῦτα ἀνεφωδιάζετο κατὰ τὴν ἐκεῖ παραμονὴν του. Τότε δὲ διὰ πρώτην φοράν ἐπεσκευάσθη ἢ ἐκεῖθεν διερχομένη ὁδὸς διὰ τούρκων στρατιωτῶν, ὅποτε πολλοὶ τούτων, ὡς λέγεται, ἐφονεύθησαν κατὰ τοὺς ἐκβραχισμούς. Ἐκτοτε δὲ καὶ μέχρι τῆς κατασκευῆς τῶν ὁδῶν Ποτάμων (1930-6) καὶ τῆς Ἀμπέλου (1942) ὑπῆρξεν ἡ κυρία ὁδὸς ἐπικοινωνίας μετὰ τὸ Λασιθί. Ἡ μετονομασίᾳ τοῦ Σελλιοῦ τῆς Χορτασᾶς εἰς Τσούλη Μνήμα ἐγένετο τὸ 1817 κατ' ἀκολουθίαν τοῦ ἱστορικοῦ ἐπεισοδίου τοῦ φόνου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ τὸ δημοσιευόμενον ἱστορικὸν ποίημα.

⁴) Μετὰ τὴν τουρκικὴν ἐπισκευὴν (βλ. ὑποσ. 3) ἐπεσκευάσατο τὴν ὁδὸν ἢ Κρητικὴ Πολιτεία τμηματικῶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1908 καὶ 1910, ἔπειτα δὲ πληρέστερον τὸ ἑλλην. Κράτος τὸ 1913, ὅποτε καὶ διὰ Διατάγματος ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἐθνικὴ ὁδός. Σήμερον εὐρίσκεται παρημελημένη, ἀλλὰ πυκνὰ χρησιμοποιεῖται.

⁵) Περὶ τῆς τελετῆς τοῦ ἀναθέματος κατὰ τοῦ ὄμοῦ καὶ ἰσχυροῦ Χ α σ ἄ ν

παροδῖται ἀναθεματίζοντες ἐκάλυψαν μὲ λίθους τὸ ἀκέφαλον ἐντὸς «γούσπας», μεταξὺ δηλ. δύο ῥιζιμιῶν πετρῶν, ὑπὸ τῶν Λασιθιωτῶν ἀπορριφθὲν πτώμα.

Τὴν διήγησιν συνεπλήρωσα διὰ πολλῶν ἄλλων πληροφοριῶν τὰς ὁποίας συνεκέντρωσα βαιθμηδὸν ἐκ πλειόνων πληροφοριοδοτῶν* καὶ

ἀ γ ᾱ Χανιαλῆ, ἣτις ἐγένετο κατὰ τὴν ἐναντίον του ὡς μουκαταγασῆ τοῦ Λασιθίου ἐξέγερσιν τοῦ 1815, ἤτοι δύο ἔτη πρὸ τοῦ φόνου τοῦ Τσοῦλη, βλ. Μεν. Παρλαμᾶ, Τὸ Ἡμερολόγιο τοῦ Κ. Κοζύρη, «Κρητικά Χρονικά» Α', 199 ὑποσ. 99. Συμπληρωματικῶς ἀναφέρω, ὅτι ἀγιασμοὶ πανηγυρικοῦ χαρακτῆρος διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ ἀναθέματα κατὰ τοῦ τυράννου τούτου, στραγγαλισθῆντος κατὰ διαταγὴν τοῦ Σουλτάνου, ἀλλὰ καὶ κατὰ παντὸς ἐπιχειροῦντος τὴν ὑποδούλωσιν τοῦ Λασιθίου, ἐγένοντο τότε εἰς τὰς τέσσαρας κυρίας διαβιάσεις, τοῦ Πατέρα τὰ Σελλιά (ΒΑ), τοῦ Σταυροῦ (Δ), τῆς Ἀλέξαινας (Ν) καὶ τῆς Χορτασᾶς (ΒΔ), σταυροειδῶς κατέναντι ἀλλήλων κειμένων, ὥστε τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ νὰ σκέπη τὸ ὄροπέδιον ἐν τῷ κέντρῳ δὲ τοῦ σταυροῦ, κατὰ θεῖαν, ὡς πιστεύεται, εὐδοκίαν συμπίπτει ἢ θέσις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ῥιγολόγου. Οἱ τροχάλοι τῶν ἀναθεμάτων τούτων δὲν ὑφίστανται πλέον, διότι ὁ τῆς Χορτασᾶς εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ ἐπὶ τοῦ μνήματος τοῦ Τσοῦλη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1817 δημιουργηθεῖς. Τὴν ἀρχὴν τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ ἀναθέματος (Παρλαμᾶς, αὐτόθι) ἤκουσα ὡς ἐξῆς :

*Ἀνάθεμα τὸ Χανιαλῆ καὶ τὸν Παπαδογιάννη,
τὸν Προεστὸ ἀπ' τὸ Ψυχρὸ καὶ τὸν Δασκαλογιάννη.*

Οἱ καθ' ὧν τὸ ἀνάθεμα συνεργοὶ τοῦ Χανιαλῆ εἶναι, ὡς λέγεται, οἱ διὰ ψευδομαρτυριῶν ὑποστηρίξαντες ἐπὶ δικαστηρίου τὰς αὐθαιρέτους ἐπὶ τοῦ ὄροπέδιου διεκδικήσεις τοῦ Ἰ. Παπαδάκης ἐκ Μαρμακέτο, Ἰ. Δασκαλάκης ἐκ Μέσα Λασιθίου καὶ ὁ ἐκ Ψυχροῦ Προεστὸς ἢ Προεστάκης, οἵτινες καὶ κακὸν τέλος εὖρον καὶ οὐδενὸς τούτων ὑφίστανται σήμερον ἀπόγονοι.

Τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν καὶ δι' ἀνάλογον αἰτίαν καὶ ἄλλα ἀναθέματα ἐγένοντο ἐν Κρήτῃ. Ὁ ἐκ Σητείας Ἀγγελάκης, Σητειακὰ Α', 184 καὶ Β', 35 κ.ἐξ., ἀναφέρει δύο περιπτώσεις τοιούτων, ἐπὶ τοῦ πτώματος τοῦ ἐντὸς τῆς Μονῆς Τοπλοῦ φονευθέντος Μπαῖρ ᾧ ἀ γ ᾱ Κασάπη εἰς θέσιν Ῥυάκι τοῦ Ἀναθεμάτου καὶ τὸ κατὰ τοῦ Μεμέτακα ἢ Σεραγιανοῦ ἐν θέσει Σελλάδα, ὅπου ὁ σωρὸς «Ἀνάθεμα τοῦ Μεμέτακα» ἐσηματίσθη ὑπὸ τῶν συνοδευσάντων αὐτόν, πορευόμενον εἰς τὸ Κάστρον πρὸς θανάτωσιν κατ' ἐντολὴν τοῦ Σουλτάνου, μέχρι τῆς θέσεως ταύτης. Ἀναθέματα ὁμως ἐγένοντο καὶ δι' ἀσημάντους ἐνίοτε αἰτίας μέχρι τέλους τῆς Τουρκοκρατίας: Μοὶ διηγήθησαν χαρακτηριστικὴν περίπτωσιν τοῦ ἔτους 1896 ἐν τῷ χ. Χριστὸς Ἱεραπέτρας: ὁ ἱερομόναχος Χατζῆ Γεννάδιος, μετὰ τὸν ἀφορισμὸν τοῦ κλέπτου τῆς αἰγός του, ἤγαγε τὸ πλῆθος εἰς ἀνάθεμα κατ' αὐτοῦ, πρῶτος ῥίψας τὸν λίθον τοῦ ἀναθέματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνάθεμα συμμετέσχε, διὰ νὰ μὴ δώσῃ ὑπονοίας, καὶ ὁ κλέπτης, ὅστις, ὡς διηγοῦνται, ἀναγκασθεὶς ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου νὰ κατακλιθῆ ἐπὶ τοῦ τροχάλου, ἀπέθανε βασανιζόμενος ὑπὸ τῶν τύψεων μετὰ τρίμηνον.

*) Κυριώτεροι πληροφοριοδοτοὶ μου ὑπῆρξαν τὸ 1905 ἡ Μαρία Μ. Ἀλέξη, Ἐξω Ποτάμοι, ἐτῶν 90' τὸ 1940 οἱ: Γ. Μ. Ἀλεξάκης, Ἐξω Ποτάμοι, ἐτῶν

διὰ μακρᾶς ἐρεῦνης. Τὸ ποίημα αὐτὸ ἐπίσης ἀπετέλεσε πηγὴν διὰ τὴν διάρθρωσιν τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ Τσούλη, τὸ ὁποῖον ἐκθέτω ἐνταῦθα χάριν τῆς ἱστορίας.

Ὁ Τσούλης ἦτο τοῦρκος γενίτσαρος, ἐξ ἐκείνων δηλ. τῶν πλουσίων ὀθωμανῶν οἵτινες ἐτρομοκράτουν τοὺς χριστιανούς, παρέχοντες ταυτοχρόνως βοήθειαν εἰς τὰς τουρκικὰς ἀρχάς⁷. Τοιοῦτοι «παλληκαράδες», προερχόμενοι ἐκ τῶν γενιτσαρικῶν ταγμάτων, ὅπου εἶχον διακριθῆ διὰ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν δρασίαν των, καὶ ἐγκατασταθέντες ἐν τῇ νήσῳ, ἄλλοι δὲ ἐντόπιοι ἐξισλαμισθέντες καὶ ἀποβάντες φανατικώτεροι τῶν ἄλλων, ὑπῆρχον εἰς πολλὰ χωρία καὶ ἤσκησαν πραγματικὴν τυραννίαν καὶ τρομοκρατίαν, ἰδίως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1770 καὶ 1821⁸. Εἶχον ἐξασφαλίσαι τὴν ἀτιμωρησίαν⁹ διὰ τὰς ὑπ' αὐτῶν ἐνεργουμένας ὕβρεις, διαρπαγὰς ἀγαθῶν, ἀπαγωγὰς γυναικῶν καὶ οἱ ῥαγιάδες δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπερασπίσουν ἑαυτούς, εἰμή, ὅταν ἔφθανον εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν τῆς ἀπογνώσεως, διὰ μεμονωμένων ἀνδραγαθημάτων καὶ σπανιώτερον διὰ μᾶλλον ὀργανωμένων ὁμαδικῶν ἐξεγέρσεων. Οἱ ἐκδικηταὶ καὶ τιμωροὶ τῶν Γενιτσάρων, χαϊνήδες, παταξήδες¹⁰ καὶ καλη-

88, Γ. Χριστοδουλάκης ἢ Ζηδιανός, Ἀρμάχα, ἐτῶν 72, Κ. Γ. Σαριδάκης, Κασταμονίτσα, ἐτῶν 63, Ἐ. Ἰ. Πλεύρης, Ἀλιτζανή, ἐτῶν 69, Ἰω. Κ. Κριτωτάκης, Ἀμαριανό, ἐτῶν 70, Μ. Σ. Ἀλεξάκης, Ἀλιτζανή, ἐτῶν 56⁷ τὸ 1947 οἱ: Στέφ. Γ. Μαρκάκης, Τζερμιάδο, ἐτῶν 65, Γ. Ἐ. Χαλκιαδάκης, Ψυχρό, ἐτῶν 77, Μ. Δ. Σταυρουλάκης, Ἀσκούς, Γ. Κ. Γιακουμάκης, Ἀσκούς.

⁷) Δὲν πρόκειται περὶ γιανιτσαροῦ ἐκ παιδομαζώματος ἢ ἀνήκοντος εἰς τοὺς ὀρτάδες τοῦ ὀτζάκ τῶν Γενιτσάρων (εἰς τὰ τάγματα τῆς οἰκογενείας τοῦ Νέου Στρατοῦ), τοῦ διατηρηθέντος ἀπὸ τοῦ 1360 μέχρι τοῦ 1826.

Οἱ τοῦρκοι ἀγάδες ἦσαν πάντες ἐγγεγραμμένοι εἰς τοὺς ἐν τῇ νήσῳ 31 ὀρτάδες καὶ συνεπολέμουν ὡς ἄτακτοι μετὰ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Γενίτσαροι ὁμως ἐκαλοῦντο κυρίως οἱ παρουσιάζοντες ἐνεργὸν δρασίαν περὶ τὴν κατάπνιξιν ἐξεγέρσεων τῶν ῥαγιάδων καὶ ἀσκούντες κατ' αὐτῶν τρομοκρατίαν.

⁸) Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν περίφημοι Γενίτσαροι εἶναι ὁ Ἀγριολίδης, ὁ Ἀφεντακάκης, ὁ Χανιαλῆς, ὁ Ἀληδάκης. Περὶ τοῦ Γιανιτσαρισμοῦ ἐν Κρήτῃ καὶ τῶν θηριωδιῶν του βλ. Ψιλάκη, Ἱστορία Κρήτης Γ', 160, 162, Ἰ. Κονδυλάκη, Ἱστορία Ἐπαναστ. Κρήτης, 1893, 285-288.

⁹) Ἦδη ἡ τουρκικὴ Διοίκησις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10^{ου} αἰῶνος προσεπάθει νὰ περιστείλῃ τὰς ἀνθαιρέσις τῶν γενιτσάρων δι' ἐκτελέσεων τῶν μᾶλλον ἀφαιρετούντων, ὡς τοῦ Μπεντρῆ, Καρακάση, Χανιαλῆ, διὰ τῶν ἐκάστοτε ἀποστελλομένων φιλοραγιάδων (ρουαγιά - περβέρο) πασάδων. Ἄν ὁ ἐξοντώσας πολλοὺς θρασεῖς γενιτσάρους τῆς Δυτ. Κρήτης Χατζῆ Ὁσμὰν Πασᾶς, ὁ ἐπικληθεὶς Παπαγιάννης ἢ Πιγάρης, εἶχεν ἐπεκτείνει τὴν εὐεργετικὴν ἐκκαθάρισιν κατὰ τὸ 1812-3 (Ψιλάκη, Γ', 189 κ.ἐξ.) εἰς τὰς ἀνατολ. ἐπαρχίας θὰ εἶχεν ἀσφαλῶς συμπεριλάβει καὶ τὸν Τσούλην.

¹⁰) Ἐκ τοῦ πατάσσω (= πειράζω) ὁ ταραχοποιός, κακοποιός (καὶ εἶτα κατεργάτης).

σπέρηδες εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας καλούμενοι, ἐνεφανίσθησαν εἰς διαφόρους περιοχάς¹¹. Ἐν ἓκ τῶν μεμονωμένων ἀνδραγαθημάτων τούτων ὑπῆρξεν ὁ φόνος τοῦ τυραννικοῦ Τσοῦλη.

Ὁ πατήρ τοῦ Τσοῦλη¹² ἐκαλεῖτο Μουσταφᾶ Μπέης καὶ κατῴκει εἰς τὸ χωρίον Κάτω Βάθεια τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος, ἐνῶ ἡ μήτηρ του (venè) ἦτο ἓκ τῆς ἐν τῷ χ. Ζίντα Μονοφρατσίου ἰσχυρᾶς οἰκογενείας τῶν Καρασλάνηδων, τῆς ὁποίας βλαστοὶ ἐξηκολούθουν νὰ κατοικοῦν ἐκεῖ μέχρι τοῦ 1900. Ἐκ τῶν τριῶν υἱῶν τῆς οἰκογενείας ὁ πρωτότοκος Ἀχμέτ ἢ Μεχμέτ¹³ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ χωρίον Ἀσκούς τῆς Πεδιάδος¹⁴, ὅπου τὰ κονάκια του διασώζονται εἰσέτι ἠρειπωμένα ἐπὶ ὑψηλῆς θέσεως, περιβαλλόμενα ὑπὸ περιβολίου καὶ ἀκουόμενα σήμερον ὡς Ἀρχοντικά¹⁵. Ἐνῶ ὁ δευτερότοκος Μπραήμης κατῴκησεν ἐν Κάτω Βάθεια, ὅπου καὶ ὁ πατήρ, ὁ τριτότοκος Τσοῦλης¹⁶ διέμενε, συνοικῶν μετὰ τοῦ Ἀχμέτ ἢ ἔχων ἰδίαν κατοικίαν, εἰς τοὺς Ἀσκούς. Ἀλλὰ ὡς γενίτσαρος, ἄγαμος μάλιστα, συχνὰ περιεφέρετο κατὰ τὰ χωρία τοῦ Λασιθίου, ἰδίως τῆς Πέρα Ρίζας, ὅπου ἐγένετο καὶ μουκαταγασῆς (ἐνοικιαστῆς φόρων) ἀφ' ὅτου, φαίνεται, ἐξεμηδενίσθη στραγγαλισθεὶς ὁ τρομερὸς Χανιαλῆς.

Ὁ Τσοῦλης κατὰ τὴν παράδοσιν ἦτο εὖσωμος καὶ ἔκδοτος εἰς δια-

¹¹) Εἰς τὰς ἀνατ. ἐπαρχίας διεκρίθησαν ὁ Καζανομανώλης (1796-1846) ἐκ Μαριμακέτου, ὁ Ἀνεγνώστης Συμακός (1780 - 1830) ἐκ Βιάννου, οἱ Βέργηδες (-1808) ἐκ Μοχοῦ, ὁ Ἀλεξομανώλης (1796 - 1881) ἐκ Κριτσᾶς, οἱ Κ. Χάρος, Δράκος Μαρκάκης ἐκ Λασιθίου κ.ἄ.

¹²) Διήγησις ἐμπεριστατωμένη Γ. Ζηδιανοῦ ἐξ Ἀρμάχας. Ἄλλοι φέρουν τὸν Τσοῦλην ὡς καταγόμενον ἐκ Καστελλίου ἢ Σκλαβεροχωρίου Πεδιάδος, ἀπιθάνως.

¹³) Κατ' ἄλλους ἦτο γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Μουλᾶ Μεμέτης Κασαπαχμέτακης καὶ εἶχε τρεῖς υἱοὺς μετοικήσαντας εἰς τὸ Κάστρον.

¹⁴) Τὸ χωρίον, οὐχὶ μακρὰν τῆς ἀρχαίας Λύττου καὶ κατέναντι τῆς ἀνάδου πρὸς τὸν πόρον τῆς Χορτασᾶς κείμενον, ἐπρωτοστάτησε κατὰ τὰς ἐξεγέρσεις ἐναντίον τῶν τυράννων: βλ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, 1939, σ. 102.

¹⁵) Τὸ κτήριον ἦτο ἐνετικὸν θολωτόν, μὲ λιθίνην κλίμακα—τὴν ὁποίαν ὁ κατοικῶν ἀρχὼν κατὰ τὴν παράδοσιν ἀνήρχετο ἔφιππος—, μὲ ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου πρὸ αὐτοῦ. Μετεσκευάσθη εἰς τουρκικὸν κονάκι.

¹⁶) Τὸ ὄνομα φαίνεται ἀπλοῦν παρωνύμιον (= κουρελῆς, ἐκ τῆς τουρκικῆς λέξεως τσοῦλ: ῥάκος), ἐνῶ τὸ πραγματικὸν ὄνομα λανθάνει. Τσοῦλης ἐκαλεῖτο καὶ Τοῦρκος εἰς τὸ χ. Κασάνους Πεδιάδος καὶ ἕτερος Τσοῦλης Μεμῖς (γνωστὸς ἐκ πωλητηρίου τοῦ χ. Γουβες Πεδιάδος ὡς πλησιαστῆς ἀγροῦ: Τ.Α.Η. κῶδ. 50, σ. 95), ἴσως ἐπίσης φερόντων τοῦτο ὡς παρωνύμιον. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι οἰκογενειακὸν ὄνομα, ἀφοῦ τὰ τρία παραδείγματα εἶναι ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς. Τὰ Τζούλης, Τζουλάκης εἶναι διάφορα, προερχόμενα ἐκ τοῦ ἐνετικοῦ Giulio.

σκεδάσεις. Συχνὰ προεκάλει εἰς τὰ χωρία χορευτικὰς συγκεντρώσεις, ὧν καὶ αὐτὸς καλὸς παίκτης τῆς λύρας καὶ τοῦ βιολίου, καὶ εὔρισκεν οὕτω εὐκαιρίαν νὰ ἀσχημονῇ μὲ γυναῖκας καὶ κορασίδας τῶν ῥαγιαδῶν. Ἡ προκλητικὴ αὕτη διαγωγή του ἐκορύφωνε τὴν ἀγανάκτησιν τῶν χωριανῶν καὶ δὲν ἐβράδυνε νὰ ὀργανωθῇ καὶ ἐκτελεσθῇ ἡ κατ' αὐτοῦ ἐνέδρα πρὸς ἐξόντωσιν ὑπὸ ὁμάδος Λασιθιωτῶν. Οἱ συνωμόται ὑπῆρξαν ἑπτὰ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπρωτοστάτουν οἱ τρεῖς υἱοὶ τοῦ Παπα Νικολάκη ἐκ Μαγουλά¹⁷. Οἱ ἄλλοι ἦσαν ὁ Μιχάλης Μποῦμπου¹⁸ ἐξ Ἀγ. Γεωργίου, εἷς ἐκ Ψυχροῦ, εἷς ἐκ Πλάτης καὶ ἕτερος, ἐμφανιζόμενος μὲ τὸ παρωνύμιον Ἀρναούτης¹⁹. Τὸ ποίημα μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι τὸ π ο υ σ ἰ²⁰ τῶν ἐμψυχωμένων ἐκείνων νέων ὀργανώθη εἰς τὸ Σελλιτῆς Χορτασᾶς, ὁπόθεν ἀναγκαίως θὰ διήρχετο ὁ πρὸς τὸ Λασιθί ἔφιππος ἀνερχόμενος Τσοῦλης καὶ ἐξετελέσθη ἐπιτυχῶς : ὁ τύραννος ἐφρονεύθη καὶ ἡ κεφαλὴ του ἀποκοπεῖσα μετεκομίσθη ἐντὸς «ντρουβᾶ» ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ζῶου του, ἐλευθέρου ἀφεθέντος, εἰς τὸ χωρίον Ἀσκούς, εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ κυρίου του. Κατὰ τὴν παράδοσιν²¹, ὁ ἀδελφός του Ἀχμέτ, ὁ ὁποῖος ἀπεδοκίμαζε τὴν καθόλου διαγωγὴν τοῦ Τσοῦλη καὶ ὅστις κατόπιν ὄνειρου εἶχε συστήσει εἰς αὐτὸν νὰ μὴ μεταβῇ εἰς Λασιθί διότι θὰ τοῦ συνέβαινε «μεγάλον κακόν», ἰδὼν τὸ ζῶν ἐπιστρέφον ἄνευ τοῦ ἀναβάτου του, εἶπε στραφεὶς πρὸς τὴν σύζυγόν του : «Χανούμη, ἐσκοτώσαμε τὸν παταξῆ!».

Κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν²² ὁ φόνος διεπράχθη ὑπὸ μόνου τοῦ Μιχάλη Μποῦμπου καὶ διὰ τὴν ἀκόλουθον αἰτίαν : Ὁ Τσοῦλης ἠθέλησε νὰ ἔχη ὡς γυναῖκα τὴν μικροτέραν καὶ λίαν εὐειδῆ ἀδελφὴν τούτου, κόρην τῆς ἐκ Κριτσᾶς Μεραμβέλλου χήρας Μπούμπαινας ἢ Μπουμπουλίνας, ἣτις ἀπὸ τινος εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς τὸν παρὰ τὸ χ. Ἀγ. Γε.

¹⁷) Βλ. ὑποσ. 1.

¹⁸) Κατὰ τὴν κατωτέρω ἐκτεθειμένην δευτερεύουσαν ἐκδοχὴν ὁ μόνος δράστης τοῦ φόνου.

¹⁹) Ἀρναούτες ἢ Ἀρναούτηδες ἐλέγοντο ἐν Κρήτῃ οἱ εἰς τὸν τουρκικὸν στρατὸν ὑπηρετοῦντες Ἀλβανοί, τῶν ὁποίων καὶ μικραὶ ἀνεξάρτητοι μονάδες ὑπῆρχον, ὡς καὶ Πασάδες (πβλ. καὶ «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α', 193 ὑποσ. 53, 198 ὑποσ. 92). Πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται οὐχὶ περὶ Ἀλβανοῦ, ἀλλὰ περὶ χριστιανοῦ ἔχοντος τὸ ὄνομα Ἀρναούτης ὡς παρωνύμιον, χαρακτηρίζον, ὡς καὶ σήμερον, τὸν πεισματάρην καὶ ἀπειθαρχον. Ἐκ παρωνυμίου ὄνομα οἰκογενείας Ἀρναουτάκης ὑπάρχει εἰς Ἐλοῦνταν Μεραμβέλλου, ἐξ Ἀλβανοῦ δὲ ἐκχριστιανισθέντος καὶ δράσαντος κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866 ἔσχε τὸ ὄνομα ἢ οἰκογένεια Ἀρναουτάκη ἐν Ἀρχάναις.

²⁰) Ἐκ τῆς τουρκικῆς λέξεως πουσού : ἐνέδρα, μπροσκάδα, ὅπως πολὺ συνηθέστερον λέγεται ἐν Κρήτῃ.

²¹) Διήγησις Γ. Ζηδιανοῦ.

²²) Ἐπίσης διήγησις Γ. Ζηδιανοῦ.

ώργιος συνοικισμὸν²³. Τῆς μητρὸς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ ἐναντιουμένων, ἡ ἀπαγωγή ἔλαβε χώραν βιαίως μετὰ τὰς ἐορτὰς τῆς Λαμπρᾶς τοῦ 1817. Ἐφοῦ τὴν προηγουμένην διεσκέδασεν εἰς τὸ γ. Πλάτη Λασιθίου, ἀπήγαγε τὴν θυγατέραν τῆς Μπούμπαινας, τοποθετήσας, κατὰ τὴν διήγησιν, «*στὴ σέλλα τοῦ κόκκινου μπεγιοῦ*», ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐκάθισε «*πισωκάπουλα*». Οὕτω ἡ σφαῖρα τοῦ εἰδοποιηθέντος ἐν Μεσοβοῦνι ἢ Ἄγουστῇ Κεφάλᾳ, ὅπου ἔβοσκε τὰ πρόβατα, ἀδελφοῦ, ὅστις τὸν κατέφθασεν εἰς τὸ Σελλὶ τῆς Χορτασᾶς καὶ τὸν ἐπυροβόλησεν ἰστάμενος «*πίσω ἀπὸ 'να δροθὸ χαράκι*» διὰ τοῦ χιχιανέ του, εἴρε τὸν ἀπαγωγέα ἐκ τῶν ὀπισθεν κατὰ τὸν δεξιὸν κρόταφον καὶ τὸν ἔρριψεν ἄπνουν. Ὁ ἀδελφὸς ἐπανήγαγε τὴν ἀπαχθεῖσαν ἀδελφήν.

Ὅπως καὶ ἂν ἐξειλίχθησαν τὰ κατὰ τὸν φόνον, αἱ διηγήσεις συμφωνοῦν εἰς τὸ ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐπανηγύρισαν διὰ τὸν φόνον τοῦ τυράννου. Οἱ κάτοικοι μάλιστα τοῦ χωρίου Ἄσκοι ἔστησαν χορόν. Ἀντιθέτως αἱ τουρκικαὶ ἀρχαὶ ἠδράνησαν καὶ δὲν ἔσπευσαν νὰ μεταβοῦν εἰς ἀναζήτησιν τοῦ ἀκεφάλου πτώματος καὶ νὰ διώξουν τοὺς φονεῖς, ἴσως διότι ἐφοβοῦντο ἐξεγέρσεις, ἴσως διότι ἔβλεπον ὅχι μετὰ δυσαρεσκείας τὴν ἐξαφάνισιν ἀποθρασυνθέντων γενιτσάρων. Μόνον μετὰ τινὰς ἡμέρας ἀνεζήτησαν τὸ πτώμα, ἴσως κατόπιν τοῦ περαιτέρω τολμήματος τῶν δραστῶν τοῦ φόνου: οὗτοι δηλ. παρέλαβον ἀπὸ τοὺς Ἄσκους τὴν κεφαλὴν, τὴν μετέφεραν εἰς τὸ Μεγάλο Κάστρο καὶ ἐν καιρῷ νυκτὸς τὴν ἐτοποθέτησαν πρὸ τῆς θύρας τῆς κατοικίας ἐπιφανοῦς Τούρκου, ὅστις ἐν τῷ ποιήματι ἀναφέρεται ὡς Σαμῆ Παχιᾶς, εὐθὺς δὲ μετὰ τὸ πραξικόπημα τοῦτο οἱ δρᾶσται «*ἐξενητεύθησαν*» ἐπιβιβασθέντες πλοίου ἀποπλέοντος ἀπὸ τὸ Κάστρον. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ πτώμα, ὅζον ἤδη, εἶχεν ἐξαφανισθῆ, ἀπορριφθὲν εἰς μίαν γούσκαν ἢ λέσκαν (σχισμὴν βράχων) καὶ καλυφθὲν προχείρως διὰ χώματος καὶ λίθων ὑπὸ κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Κάτω Μετόχι.

Ἡ κατὰ τοῦ Ἰσούλη ἐνέδρα ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἀνδραγάθημα. Πράγματι ὁ ἰσχυρὸς γενίτσαρος ἦτο μὲν μόνος, ἀλλὰ πάνοπλος²⁴, ἡ δὲ περὶ τὰ ὄπλα ἱκανότης του ἦτο πολὺ γνωστή. Ἡ μεταφορὰ τῆς κεφαλῆς του εἰς τὸ Μεγάλο Κάστρο καὶ ἡ πρόθεσις τῆς ἐνώπιον τῆς κα-

²³) Ὁ συνοικισμὸς οὗτος, μεταξὺ τῶν θέσεων Ἄγ. Πελαγία καὶ Ἄλεξαινα κείμενος, δὲν ὑφίσταται πλέον.

²⁴) Κατὰ τὴν διήγησιν ἔφερε, ἀνηρτημένον ἀπὸ τὸ τσουλοῦκι τῆς σέλλας, μακρὸν τυφέκιον, *φιλίντα* ἢ *καρφεῖλι* καλούμενον—κατὰ παραφθορὰν τῆς φήμας τοῦ ἐν Ἰταλίᾳ ἐργοστασίου Carlo et figlio—μὲ τρία *μπελεντζίκια* (δακτυλίους). Κατὰ τὸ ποίημα δὲ ἔφερε «*ἀσημωτὲς πιστόλες*» (στ. 33) καὶ «*τὰ δυὸν του γιαταγάνια*» (στ. 36), προσέτι δὲ καὶ «*παλιόσκι*» (στ. 45), δηλ. μικρὸν δίστομον ξίφος (ἐκ τοῦ ἰταλ. *πάλιος*).

τοικίας σημαίνοντος τούρκου ἀξιωματούχου ἀπειτέλει οὐσιαστικὴν πρόκλησιν τοῦ τούρκου δυνάστου, ἀλλὰ καὶ ἐνέβαλλε ἀναμφιβόλως τὸν φόβον ἐνδεχομένης ἐξεγέρσεως τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Ἦδη ἡ προετοιμασία τῆς Ἐθνεγερσίας ἀπέδιδε τοὺς καρπούς της καὶ τολμήματα, οἷα ἡ ἐνέδρα καὶ ὁ φόνος τοῦ Τσοῦλη, συνετέλεσαν ὄχι ὀλίγον εἰς τὴν ἀναζωπύρωσιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος διὰ τὸν προσεχῆ ἀγῶνα. Ἐκ τῆς σημασίας τοῦ χαρακτηριστικοῦ τούτου γεγονότος ἤχθημεν εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ λαϊκοῦ ποιήματος, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπὸ ἄλλας ἀπόψεις παρέχει ἐνδιαφέρον, ὡς καὶ καὶ τῆς σχετικῆς παραδόσεως.

Ἴδου νῦν τὸ ἱστορικὸν ποίημα :

ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ ΤΣΟΥΛΗ

Μεσαριῖτες, Ἐμπαριῖτες,
Μοχιανοί, Κατωχωριῖτες ²⁵,
δὲν ἀκούσετε μιὰ φάμα,
στὸ Λασίθι ἴντα ἴκάμα,
5 γιὰ τὸν Τσοῦλη, τὸ Τσουλάκι,
τῶμορφο παλληκαράκι ;
Τὸ Τσουλάκι ξεφαντώνει
καὶ τοὶ κοπελιῆς μαζώνει,
κι ἤπαιζέν τως καὶ τὴ λύρα
10 καὶ στὰ μάθια τοὶ συντήρα,
κ' ἤδιδέν τως καὶ παράδες
νὰ τοῦ λένε μαντινάδες,
ἤδιδέν τως καὶ ριαλάκια ²⁶
νὰ τοῦ λένε τραγουδάκια.
15 — « Κοπελλιῆς, κι' ἂν κουρασιῆτε
» μετὰ μένα κοιμηθῆτε,
» μετὰ μένα κοιμηθῆτε
» καὶ νὰ σφιχταγκαλιασιῆτε ! »

²⁵) Ἡ ἀμέσως ἐνδιαφερομένη περιοχὴ, ὡς ὑποστᾶσα τὴν τυραννίαν τοῦ Τσοῦλη, ἦτο ἡ τῆς βορείας Ῥίζας (Μοχιανοί) καὶ τῆς δυτικῆς Ῥίζας (Ἐμπαριῖτες) τοῦ Λασιθίου καὶ ἡ βορεία (Κατωχωριῖτες) καὶ δυτικὴ (Μεσαριῖτες) πεδινὴ ζώνη. Τὸ Λασίθι φυσικά, ὅπου διεδραματίσθη τὸ γεγονός, θεωρεῖται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐνήμερον.

²⁶) Ῥιάλια (λ. ἰσπ. reale : βασιλικὸν νόμισμα) ἦσαν μεσαιωνικὰ νομίσματα, οὕτω δὲ ἐκαλοῦντο καὶ τὰ τουρκικὰ γρόσια καὶ γενικῶς τὰ χρήματα.

Ἀντρείωμένοι ἕνας κι ἕνας
 ἄρματώνουντ' ἀπὸ ἴσπερας
 20 Ἄρναούτης καὶ Γιωργῆς²⁷.
 ἴτὰ τοῦ στέσανε πουσί²⁸.
 Στὸ πουσί πᾶν καὶ καθίζουν,
 τ' ἄρματά-ν-τως καθαρίζουν,
 25 στὸ πουσί πᾶν καὶ καθίζουν,
 τοὶ μπιστόλες τως γεμίζουν,
 βάνουν μπάλλες καὶ καντροέττα²⁹,
 γιὰ τὰ πηαίνουν ὄλο ντροέττα.
 Νά τὸν Τσοῦλη πὸν προβαίρνει
 30 σὰ ροδιὰ ξεφουντωμένη!
 Τὸ μουλάρι τότε βάστια
 σὰ βασιλικὸ στὴ γάστρα,
 μὲ τὸ ἄσημωτὲς μπιστόλες
 ὅπου λάμπαν σὰν τοὶ βιόλες,
 35 μὲ τὰ γαλανὰ στιβάνια³⁰,
 μὲ τὰ δύο-ν-του γιαταγάνια³¹.
 Κι ὁ Ἄρναούτης τοῦ σφυρίζει
 καὶ γυρίζει καὶ ξανοίγει,
 καὶ τὴ μπαλωθιὰ τοῦ δίδει
 40 μέσα τὴν καρδιάν του σκίζει.
 Στὸ χαράκι τὸν ἴκουμπῆσαν
 μέσα τὴν καρδιάν του σκίσαν³².

²⁷) Διὰ τὸν Ἄρναούτην βλ. ὑποσ. 19. Ὁ Γιωργῆς ἦτο εἷς ἐκ τῶν τριῶν υἱῶν τοῦ Παπᾶ Νικολάκη Ἀλέξη (βλ. σ. 167 καὶ ὑποσ. 1), τῶν πρωτοστατησάντων εἶν τὴν κατὰ τοῦ Τσοῦλη ἐνέδραν. Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ τύραννος, λόγῳ τῆς πρὸς αὐτὸν ἐκδήλου ἀντιπαθείας του, τὸν ὑπεχρέωσε νὰ ἐμβάλῃ τοὺς πόδας ἐντὸς ἀσβεστολάκκου, ἵνα καῖ καὶ ἀποθάνῃ, ἀλλ' ἐπέζησε.

²⁸) Διὰ τὸ πουσί βλ. ὑποσ. 20. ἴτὰ (ἴτὰ ἢ ἔτὰ): ἐκεῖ (δηλ. στὸ Λασίθι, βλ. στ. 4) πιθανῶς ἀνεφέρστο ἀκριβέστερον ἢ θέσις ἐν τῷ πρὸ τοῦ στίχου 19 ἐλλείπον μέρος τοῦ ποιήματος.

²⁹) Λέξις ἰταλική: quadretta, μετάλλια τετραγωνίδια δι' ὧν ἐγομοῦντο τὰ φυσίγγια διὰ νὰ προκαλοῦν ἐπικινδυνωδέστερα τραύματα (καὶ ὄχι δι' εὐθυβολίαν, ὡς ἐν τῷ ἐπομένῳ στίχῳ, ὅπου ὁμοῦς δυνατὴ ἢ ἔννοια: νὰ ἐπιτυγχάνουσι τοῦ σκοποῦ).

³⁰) Λευκά (γαλακτόχροα), ὄχι γαλάζια.

³¹) Ἀμφίβολον εἶναι ὅτι θὰ ἔφερε δύο γιαταγάνια. Ἴσως τὸ ἐν εἶναι τὸ κατωτέρω (στ. 45) μνημονευόμενον παλιόσκι.

³²) Τὸν ἀποτελαίωσαν. Ἡ παράδοσις γνωρίζει μόνον τὴν ἀποκοπὴν τῆς κεφαλῆς.

- » Πού τὸ κάτεχα ὁ καημένος
 » πού ἔμουνε ἔποξεγνιασμένος,
 45 » νὰ γυρίσω τὸ παλιόσκι
 » καὶ κιανεὶς νὰ μὴ σιμώση
 » μὰ ἔσσυρα τὸ γιαταγάνι,
 » μὰ δὲν εἶχα μπλιά ντεομάνι . . . »³³
 Καὶ ἔτσι ἡ Χορτασᾶς τὸ Λάκκο
 50 τὸνε ρίξαν ἄνω-κάτω,
 καὶ τὴν κεφαλὴ τοῦ κόψαν,
 σιὸ ντρουβὰ τὴν ἐμπουροδώσαν³⁴,
 σιὸ σκαρβέλι³⁵ τὴν κρεμάσαν
 καὶ ἔτσι ἔσσυρα τὴν κατεβάσαν³⁶.
 55 Κι ἄμα τὴν ἐκατεβάσαν
 ὅλοι σιὸ χορὸν ἐπιάσαν . . .
 » Καὶ ἔτσι ἔσσυρα τὸν Καροπούλι³⁷,
 » ἔ! Μαριὸ Κοκκινοπούλι³⁸,
 » πρόβαλε νὰ δῆς τὸν Τσοῦλη,
 60 » τὸν ἀγᾶ σου τὸν φουντούλη³⁹,
 » τὸν καλό σου τὸν
 » μὰ δὲν θὰ ξανάρθη πούρι⁴⁰,
 » πού τὸν ἔχουν σκοτωμένο,

³³) Λέξις περσικὴ, ντεομάν: δύναμις. Ἡ βολὴ δὲν ἦτο, φαίνεται, καιρῖα, ἀλλὰ τοῦ ἐμείωσε τὴν δύναμιν, ὥστε νὰ μὴ δύναιτο νὰ χειρισθῆ τὸ βαρὺ γιαταγάνι· θὰ ἠδύνατο ὅμως ἴσως νὰ ἀμυνθῆ εἰσέτι μὲ τὸ ἐλαφρὸν παλιόσκι.

³⁴) Τὴν ἔβαλαν χούρδου-μούρδου, τὴν ἐτοποθέτησαν ἀτάκτως.

³⁵) Ἄγκιστρον ἀναρτήσεως ξύλινον τοῦ σάγματος (ἔχει 4· ἢ λ. ἀπὸ τὸ καρφέλι ;)

³⁶) Παραλλαγή: σιὰ σκαρβέλια τὴν κρεμοῦν
 καὶ ἔτσι ἔσσυρα τὸν Καροπούλι

³⁷) Ὄνομα τοποθεσίας: μικρὴ καρὰ (= καρυδιά). Καὶ σήμερον ἔξωθι τῆς ποτε κατοικίας τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Τσοῦλη Ἀχμέτ εἰς Ἄσκούς ὑπάρχουν δύο μικραὶ καρυαί, ἐξ οὗ ἡ τοποθεσία ἀκούεται τὰ Καροπούλια.

³⁸) Μαρία Κοκκίνη ἢ Κοκκινάκη. Τὰ εἰς -πουλα χαϊδευτικὰ ὀνόματα ἀκούονται καὶ σήμερον—συνήθη μέχρι τοῦ 1912—ἐν Κρήτῃ. Ἦτο ἡ παλλακὴ τοῦ Τσοῦλη. Συχνὰ εἶχον οἱ Τούρκοι ἐν Κρήτῃ ἑλληνίδας, καὶ μάλιστα χριστιανὰς, παλλακίδας εἰς τὰ χαρέμια των (βλ. Ἰ. Κονδυλάκη, αὐτ. 286, ὑποσ. 1, καὶ «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α', 198 ὑποσ. 93).

³⁹) Φουντούλης (ἐκ τοῦ φούντα: κροσσός) ὁ καλοενδεδυμένος καὶ κομψευόμενος.

⁴⁰) παραλλαγή: τὸν καλό σου τὸν φουντούλη, τῆς ὁποίας μέρος εἰσήγαγον εἰς τὸ κείμενον λόγῳ τοῦ ἀζεύκτου στίχου 62, πρὸς τὸν ὁποῖον θὰ ἔδει νὰ ὁμοιοκαταληκτῆ. Πούρι: βεβαίως (ἰταλ. pur).

- » στή φοράδα φορτωμένο».
- 65 Καὶ προβαίρνει ἀπ' ἀραμάδα
καὶ τοῦ δίδει λιγομάρα⁴¹.
- « Μὰ δὲ σοῦ 'πα 'γὼ ἡ καημένη
» σιὸ Λασίθι μὴν πηγαίνεις ;
» τὸ μουλάρι 'ποφρουμάθιε,
70 » καὶ τὰ μάθια ἐσὺ ποῦ τᾶχες ;⁴²
» τὸ βιολί σου τὸ παντέρομο
» σιὸν ὄντᾶ 'ναι κρεμασμένο,
» καὶ σηκώσου νὰ τὸ παίξης
» καὶ τὰ μάθια μου ν' ἀρνέψης»⁴³.
- 75 —» Τὸ κορμὶ δταν σφαράξη,
» τὸ βιολί πῶς θὰ τὸ πιύση ;⁴⁴
—» Γιὰ τὸ Θιό, μωρ' Ἀρναούτη,
» κ' ἴντα μπαλωθιά 'τον τούτη ! »⁴⁵
.
καὶ σιὸυ Χανιαλῆ τὸ χάνι⁴⁶
80 ἤβαλε τοῦ μπεγιοῦ⁴⁷ νὰ φάη.
.

⁴¹) Ὁ ιδιωτισμός : τοῦ (ἢ τοῦ) δίδει λιγομάρα : λιποθυμεῖ, συνήθης καὶ σήμερον. Τὸ δίστιχον :
Καὶ προβαίρνει λιγωμένη
καὶ δλόχαρη 'πομένει

ἐθεώρησα ὡς παραλλαγὴν καὶ δὲν εἰσήγαγον εἰς τὸ κείμενον. Τὸ παρικοδοθέν :
ὄλόχαρη πομένει δὲν θεωρῶ ἱκανοποιητικὸν καὶ διορθῶνω εἰς ὄλόξερη πομένει.
Ὁ παραδοὺς τὸ δίστιχον ἠρμήνευσεν ὅτι ἡ χριστιανὴ παλλακίς, ἀκουσίως ἀπα-
χθεῖσα ὑπὸ τοῦ Τσούλη, εἶδε μετὰ ἱκανοποιήσεως τὸν φόνον του. Ἀλλὰ τοῦτο
δὲν συμφωνεῖ μὲ τὰ λοιπὰ ἐν τῷ ποιήματι στοιχεῖα.

⁴²) Τὸ ζῶον ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τοῦ κινδύνου ἐφρίμασσε (τὸ ἀρχαῖον ῥ.
φριμάσσομαι, σπίνιον τὸ φριμάω) δηλ. ἐρουθούνιζε (βεβαίως καὶ θὰ «εἰρηπλαύ-
θις»). Ἀλλὰ κατὰ μοιραῖον τρόπον ὁ Τσούλης δὲν ἔδωκε προσοχὴν εἰς τὴν συμ-
περιφορὰν ταύτην τοῦ ἡμιόνου.

⁴³) Ἀρνέψω : εἰρηνεύω.

⁴⁴) Εἶναι εἰρωνικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ μοιρολόγι τῆς Κοκκινοπούλας.

⁴⁵) Τὸ δίστιχον φαίνεται ὡς συνέχεια τοῦ μοιρολογίου τῆς Μαριῶς, ἔκ-
φρασις πόνου ἀναμίχτου μετὰ θαυμασμοῦ.

⁴⁶) Δὲν εἶναι γνωστὸν ποῦ ἔκειτο. Ἴσως παρὰ τὸν Τεκὲ τοῦ Χανια-
λῆ, 3 1/2 χιλ. Ν τοῦ Ἡρακλείου. Ὁ πλούσιος ὅμως οὗτος τουρκοκρῆς δυνά-
στης τοῦ Λασιθίου εἶχεν οἰκοδομὰς καὶ περιβόλια ἐν Μεγάλῳ Κάστρῳ, παρὰ
τὴν σημερινὴν πλατεῖαν Δασκαλογιάννη, τὸν μενδρεσὲ Χανιαλῆ, βορείως τῆς
Πλατείας Τριῶν Καμαρῶν καὶ κτῆμα κατὰ τὸ σημ. προάστειον Νέαι Κλαζο-
μεναί, ἐπομένως καὶ ἀλλαγῶ παρὰ τὸ Κάστρον θὰ ἠδύνατο νὰ κεῖται τὸ Χάνι.

⁴⁷) Τοῦ ἵππου (λ. τουρκικὴ μπεϊγκίε : ἵππος φορτηγός).

στοῦ Σαμῆ Παχιᾶ τὴν πόρτα⁴⁸
πῆγαν καὶ τὴν ξεφορτώσαν.

· · · · ·
καὶ εἰς τὸ καράβι μπαίνει,
στὸν Περαία ξεμπαρκαίρνει⁴⁹ . . .

⁴⁸⁾ Τοῦ Παχιᾶ ἢ Πόρτα ἐλέγετο τὸ μέγαρον τοῦ Πασᾶ Διοικητοῦ τῆς Κρήτης εἰς τὸ Μ. Κάστρον (τὸ πρὸ ἐτῶν κατεδαφισθὲν παλαιὸν μέγαρον τῆς Νομαρχίας). Κατὰ τὸ ἔτος τοῦ φόνου τοῦ Τσούλη (1817) Πασᾶς Διοικητῆς ἦτο ὁ Χιλμῆ Ἰμπραχὴμ Παχιᾶς (βλ. καὶ Pashley, Travels in Crete, II, 182). Εἰς τὸν ὑπὸ Καλαϊσάκη συνταχθέντα πίνακα τῶν Πασάδων Κρήτης (Γ.Α.Η.) μνημονεύεται εἰς Σαμῆ Μπεκῆρ Παχιᾶς, ἀλλὰ τὸ 1811. Ἄν δὲν πρόκειται παραφθορὰ ὀνόματος (Σαμῆ ἀντὶ Χιλμῆ), ἴσως ὁ λόγος ἐν τῷ ποιήματι περὶ ἄλλου ἐπιφανοῦς Τούρκου, πιθανῶς τοῦ πλουσιωτάτου Σαμῆ Μπέη, ἔχοντος ἐκτεταμένά κτήματα ἐν Ἴνι καὶ Βακιῶτες Μονοφατσίου, ὀλόκληρον μετόχι (Σαμῆ Μπέη Μετόχι, ἡρειπωμένον σήμερον παρὰ τὴν Βώνην), ἐσοδεύοντος 11 χιλ. ὄκ. ἐλαίου καὶ κρατοῦντος εἰς τὸ Κάστρον 22 κλεῖδας ἀκινήτων (πληροφορία Μιχ. Βογιατζάκη ἐξ Ἀρκαλοχωρίου καὶ Δ. Χανιαλάκη ἐκ Σχινιά Μονοφατσίου).

⁴⁹⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ ἐκ τῶν φονέων Γεωργῆ (ὑποσ. 27). Κατὰ τὴν παράδοσιν οὗτος, ἐξασφαλίσας τὴν ἀπόδρασιν, ἐπέγραψε δι' ἀνθρακος κατὰ τὴν νύκτα τῆς ἀναχωρήσεως ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς οἰκίας ἢ τοῦ καφενείου Σαμῆ Μπέη: «Τὸν Τσούλη τὸν ἐσκότωσα ἐγὼ ὁ Γεωργῆς» (διήγησις Ἐ. Πλεύρη). Παρὰ ταῦτα ἐπηκολούθησε δίωξις: Ἡ οἰκογένεια τῶν Μπούμπηδων διεσκορπίσθη καὶ ὁ συνοικισμὸς ἐνθα ἔμενεν (ὑποσ. 23) ἐγκατελείφθη λόγῳ τῆς διώξεως τῶν ἐκ τοῦ χ. Μάλλες Ἱεραπέτρας Τούρκων. Μέλη τῆς εὐρίσκομεν ἐγκατεστημένα εἰς τὰ χ. Μάρθα Πεδιάδος (Μπουμπάκηδες) καὶ Βώνην Πεδιάδος (Ἀγγελῆδες). Διὰ τὸν διωγμὸν τῆς οἰκογενείας Παπᾶ Νικολάκη Ἀλέξη ἐγένετο λόγος ἐν ὑποσ. 1.

I. Σ. ΑΛΕΞΑΚΗΣ

ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΤΥΜΟΥ ΤΟΥ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟΥ ΧΑΝΙΑ

Εἰς ὅσα διὰ μακρῶν ἐπραγματεύθημεν περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λ. Χανιά ἐν τῇ ἡμετέρῳ πραγματείᾳ «Παραχώρησις ὑπὸ τῆς Ἐνετ. Συγκλήτου τοῦ διαμερισματος τῶν Χανίων ὡς φεούδου εἰς Ἐνετοὺς εὐγενεῖς ἐν ἔτει 1252», Ἀθῆναι 1940, προσθέτω τὰ ἀκόλουθα:

Καὶ μετὰ τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Πλάτωνος πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ τοπωνυ-